

М. Уғурлу^{1*} , К.Б. Сұлтанбек² , В.С. Сейфулла²

¹Мұғла Сытқы Кочман Университеті, Түркия, Мұғла қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: muugurlu@mu.edu.tr

ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ТЕМІРНАМАНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада араб әріптерімен жазылған Темірнаманың тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Шағатайша – 15-ғасырдың басынан 20-ғасырға дейін Орта Азияда Каспий теңізінің шығысында өмір сүрген барлық түркі халықтары тарапынан қолданылған әдеби тіл. Осы әдеби тілмен жазылған көптеген шығармалар зерттелінбей қалып кетті. Олардың бірі – “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*” атты қолжазба. Бұл шығарма Алматы қаласы Ғылым Ордасының қолжазбалар бөлімінің 367-нөмірінде тіркеулі тұр. Қолжазба мұқабасы қалың былғарыдан жасалған және жақсы сақталған. Мәтін өлшемі 15,7 x 25,8 см, 96 парақтан тұрады (192 бет) және әр парақта 17 жол бар. Талик жазу түрімен жазылған бұл мәтінде бірнеше сөзді қоспағанда харекет қолданылмаған. Еңбектің бет нөмірлері көрсетілмеген. Мәтіннің аты бірінші парақтың басында қызыл сиямен жазылған. Жазылған оқиғалар бір-бірінен қызыл сиядағы кішкентай тақырыптармен бөлінген.

Әмір Темірдің өмірін әңгіме түрінде баяндайтын бұл шығарманың авторы/аудармашысы немесе жазушысы туралы нақты ақпарат жоқ. Сипатталған оқиғалардың көпшілігі тарихи дәлелдерге негізделген “Зафер-наме”, “*Acâibü'l-makdur fi nevâibi Timur*” сияқты шығармалардан ерекшелігі бұл қарастырылған шығармада оқиғалар ертегі түрінде баяндалып келеді.

Орфографиялық және тілдік ерекшеліктеріне қарайтын болсақ, шығарма кейінгі классикалық шағатай тілінде жазылғаны белгілі болды. Бұл жұмыста “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*” атты қолжазба мәтінінің жалпы тілдік ерекшеліктерімен қоса басқа да Әмір Темір туралы жазылған қолжазбалар қарастырылады.

Түйін сөздер: түркітану, тіл білімі, шағатай тілі, Әмір Темір, Темірнама.

M. Ugurlu^{1*}, K.B. Sultanbek², V.S. Seifulla²

¹Mugla Sitki Kochman University, Turkey, Mugla

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: muugurlu@mu.edu.tr

Language features of the Temirnama written in chagatai language

The article discusses the language features of Temirname, written in Arabic letters. Chagatai is literary language which is used by nearly all Turkish societies who lived in Central Asia in the other words east side of the Caspian Sea from the beginning of 15. century to 20. century.

It is known that there are a lot of works which is written in this literary language. One of them is a manuscript named “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*”. This work is registered in Almaty Academy of Sciences (Ғылым Ордасы) in Section of Manuscripts and number of 367. The cover of manuscript was made of heavy leather and it is well preserved. Text is size of 15.7 x 25,8 cm. and made of 96 leaves (192 pages) and there are 17 lines in each page. It was written in font type of ta'lik and vowel point was not used without a few words. The page numbers were not revealed. The name of the text was written in the beginning of first page with red-ink. The events were seperated from each other by titles of *el-қиша* which is penned with red-ink.

There is not an accurate information about author/ interpreter or copyist of this work which is told about life of Emir Timür as an anecdote. The works like *Zafer-nâme*, “*Acâibü'l-makdur fi nevâibi Timur*” offered historical proofs for major part of the events that has been told in the text, but different from these works, in the work that was examined by us, the manner of telling is epical.

When we consider ortographical and language properties of this work, it is understood that the work was written in the era of Postclassical Chagatai Turkish. In this notice, we will introduce the manuscript of “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*” and reveal its language properties.

Key words: Turcology, linguistics, Chagatai Turkish, Timür, Timür-nâme.

М. Уғурлу^{1*}, К.Б. Султанбек², В.С. Сейфулла²

¹Университет Мугла имени Сыткы Кочмана, Турция, г. Мугла

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: muugurlu@mu.edu.tr

Языковые особенности Темурнамы, написанной на чагатайском языке

В статье рассматриваются языковые особенности Темурнамы, написанные арабскими буквами. Чагатайский язык является литературным языком, на котором говорили все тюркские народы, жившие на востоке Каспийского моря в Центральной Азии с начала 15 по 20 век. Многие произведения, написанные этим литературным языком, остались неизученными. Одна из них – рукопись под названием “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emīr Temūr Köregen*”. Данное произведение зарегистрировано в отделе рукописей РГП “Гылым Ордасы” г. Алматы под номером 367. Обложка рукописи выполнена из толстой кожи и хорошо сохранилась. Размер текста 15,7 x 25,8 см., состоит из 96 листов (192 страницы), каждый лист содержит 17 строк. В этом тексте, написанном по типу таликовой письменности, огласовки (харака) не использовались, за исключением нескольких слов. Номера страниц труда не указаны. Название текста написано красными чернилами в начале первой страницы. Написанные события отделены друг от друга небольшими заголовками в красных чернилах.

Нет точной информации об авторе/переводчике или писателе этого произведения, повествующего о жизни Амира Темура в форме рассказа. Большинство описываемых событий отличаются от произведений, основанных на исторических свидетельствах, таких как “Зафернаме”, “*Asâibü'l-makdur fî nevâibi Timur*” тем, что в этом произведении события рассказываются в форме сказок.

Что касается орфографии и языковых особенностей, известно, что произведение написано на более позднем классическом чагатайском языке. В этой работе рассматриваются общие языковые особенности рукописного текста “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emīr Temūr Köregen*” и другие рукописи, написанные об Амуре Темуре.

Ключевые слова: тюркология, языкознание, чагатайский язык, Амир Темур, Темирнама.

Кіріспе

Түркі халықтарының тарихында маңызды рөл атқаратын Әмір Темір 1336 жылы Кеш қаласында өмірге келді. Әмір Темір түркілерде Ақсақ, парсыларда Тамерлан (*İng-i Temür*), кейбір деректерде Сахыбқыран, Көреген сияқты есімдермен аталған. Әкесі Барлас тайпасының басшысы – Әмір Тарағай, ал анасы – Текине Хатун. Әмір Темір саясатпен ерте жастан айналыса бастады. Әмір Темір 1370 жылы Самарқандты басып алып, Мәуереннахрда егемендік орнатты.

“Әмір Темір таққа отырған кезде Иран мен Хорезм жерлерінің саясаты әлсіз елдер болған. Әмір Темір 1370-1405 жылдардағы жорықтарында Хорезм, Шығыс Түркістан, Иран, Әзірбайжан, Үндістан, Дели сұлтандығы, Ирак, Сирия, Алтын Орда хандығы және Осман империясы сияқты үлкен жерлерді басып алды” (Акаг, 2018: 188).

1404 жылы Самарқандтан Қытайға әскери жорыққа бару үшін Сырдария өзені арқылы өтіп, Отырарға қоныстанған кезде ауырып, 807 жылы Шағбан айының 17-сі қайтыс болды (1405 ж. 18 ақпан) және Самарқандқа

жерленді. Өзінің Миран Шах пен Шахрух атты екі ұлы болғанына қарамастан, ол немересі Пір Мухаммедті мұрагер етіп тағайындаған болатын. Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін Пір Мухаммедтің билігін ешкім мойындамады. Делиден Мәскеуге, Қытайдан Измирге дейінгі жорықтарына, жаулап алған жерлеріне қарамастан, ол қайтыс болған кезде мұрагерлеріне қалдырған жер өте үлкен емес еді. Оның өлімі ұлдары мен немерелері арасындағы үлкен бір тақ таластығына әкеліп соқтырды, ақырында кіші ұлы Шахрух билікті өз қолына алды.

Әмір Темірдің жорықтары, жаулап алған жерлері, хандармен жазысқан хаттары туралы ауқымды мәліметтердің жоқ екендігі ғылым әлемінде көзге түседі. Әмір Темір Анкара соғысын бастамас бұрын Йылдырым Баязидпен жазысқан хаттары сақталған. Түркияның ғалымдары бұл хаттарды оқып жариялаған. Абдурахман Даштың “*Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları*” атты мақаласы да осы тақырып бойынша жазылған. Басқа да ел билеушілермен жазысқан хаттары болуы керек. Бірақ бұл туралы мәліметтер қолымызда жоқ.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің мақсаты – шағатай тілінде жазылған Әмір Темір туралы шығарманың тілдік ерекшеліктерін ортаға қоя отырып, араб әрпімен жазылған мәтіннің түпнұсқасына сай аудару. Бұл мақалада Темірнаманың бір бетінің ғана оқылуы беріліп отыр. Шамамен XVI ғасырда жазылған Шыңғыснама атты еңбекте Жошы әулетінің тарихы баяндалып берілген. “*Нама* сөзі парсы тілінен алынған болып, атаулардың соңына қосылып, жазу я болмаса кітап деген мағынаны білдіреді.” Шыңғысхан, Әмір Темір, Бабыр және т.б. атақты кісілердің атына жазылған еңбектерден осыны көруге болады. Темірнама – Әмір Темір туралы жазылған кітап немесе жазу деген мағынаны білдіреді.

Елімізде қолжазбалармен жұмыс жасау мәселесі қарқынды дамып келеді. Қолжазбаларды зерттеу арқылы мәтіндердің жазылу ерекшеліктерін, тарихын, қай жерде жазылғаны туралы көптеген мәліметтерге ұласа аламыз.

Қараханид кезеңінен бері қолданылып келе жатқан араб алфавитімен жазылған көптеген еңбектер бар. Бұл еңбектердің кейбіреулері зерттелінген болса, бір бөлігі әлі де зерттелінбей келе жатыр. Бұларды зерттеу арқылы сөздердің этимологиясын, тілдік ерекшеліктерін, қолжазба тарихи болса, кейбір тарихи деректерге қол жеткізу мүмкіндігін және басқа да көптеген мағлұматтарға қол жеткізе аламыз. Дәл сол сияқты Темірнаманың да тілдік ерекшеліктерін және басқа да қолбасшы туралы жазылған еңбектерді ортаға қою мақаланың міндеті болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдау әдісі, саралау, сараптамалық талдау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылады. Тақырыпқа байланысты шетелдік авторлардың еңбектері қарастырылып, библиографиялық зерттеу еңбектері де беріледі.

Тілдік ерекшеліктерін көрсетуде шағатай тілінің классикалық кезеңінің тілдік ерекшеліктерімен Темірнаманың тілдік ерекшеліктері салыстырып берілді. Шағатай тілінің грамматикасы шетел түркологтары мен отандық ғалымдар тарапынан жазылған. Түркияның ғалымдары да шағатай тілімен жазылған еңбектерді зерттеп,

талдау жасап келеді. Олардың да еңбектері туралы қысқаша мәлімет беріліп кетті.

Әмір Темір туралы жазылған қолжазбалардың Түркістан (Орта Азия) жерінде көптеп кездестіруге болады. Бұл қолжазбаларда қандай мәліметтер бар екендігін көру үшін қолжазбалардың жариялануы керек.

1382 – 1405 жылдар аралығында әлемнің көптеген бөліктерін жаулап алған Әмір Темірдің өмірі мен жорықтары туралы көптеген кітаптар жазылған. Бұл шығармалардың барлығы Темірнама деп аталады. Темірнамалар араб, парсы және түрік тілдерінде, әсіресе шағатай тілінде көп жазылған. Әмір Темір туралы жазылған ең басты еңбектердің қатарында Низамиддин Шамидің “Зафар-нама”, Ибн Арабшахтың “*Acâibü'l-makdur fî nevâibi Timur*” сияқты еңбектері баста келеді. Бұлармен қоса басқа да зерттелінген еңбектерді және әлі ғылыми айналымға түспеген көптеген қолжазбаларды айтуға болады.

Әмір Темір туралы жазылған еңбектердің ауқымды библиографиясы 2019 жылы Түркияда Күбра Түтмез тарапынан жарияланған. Осман империясынан күні бүгінге дейін Түркия тарихшыларының Темір мемлекетінің тарихына байланысты кітап, мақала, баяндама сияқты ғылыми еңбектерді зерттеп, жариялағаны көрініп тұр. Аталған мақалада тек ғана Түркиядағы шығармалар туралы мәліметтер берілген (Tütmez, 2019: 136).

Олардың кейбіреулері түркі ғылымында белгілі, кейбіреулері әлі белгісіз. Солардың бірі “*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*”.

«*Āṣār-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen*» шығармасының мазмұны, орфографиялық және грамматикалық ерекшеліктері.

Бұл қолжазба Алматы қаласындағы Қазақ Ғылым Академиясының қолжазбалар бөлімінде (Ғылым Ордасы) 367 нөмірінде тіркелген. Қолжазбаның мұқабасы қалың былғарыдан жасалған және жақсы сақталған. Мәтін 15,7 x 25,8 см. өлшемінде, 96 парақ болып, әр парақ 17 жолдан тұрады. Талик жазу түрімен жазылған бұл мәтінде бірнеше сөзді қоспағанда харекет қолданылмаған. Бет нөмірлері көрсетілмеген. Мәтіннің тақырыбы бірінші парақтың басында қызыл сиямен жазылған. Сипатталған оқиғалар бір-бірінен қызыл сиямен жазылған *ал-қисса* тіркесімен ерекшеленеді.

Темір әулеті империясының негізін қалаушы Әмір Темірдің өмірін (1336-1405) әңгімелейтін бұл шығарманың авторы / аудармашысы немесе жазушысы туралы нақты мәліметтер жоқ.

1 <http://lugatim.com/s/name> (15.01.2021).

Сипатталған оқиғалардың көпшілігі тарихи дәлелдерге негізделген «Зафер-наме», «Asâibü'l-makdur fi nevâibi Timur» сияқты шығармалардан ерекшелеп қарастырған шығармада оқиғалар ертегі түрінде баяндалады.

Орфографиялық және тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, шығарманың шағатай тілінің соңғы классикалық кезеңінде жазылғандығы көрінеді.

Шығарманың төменде берілген басқа кейбір Темірнамалармен ұқсастықтары бар. Бұлардың бірі шағатай тілінде жазылған «Темурнома» атымен Паян Равшановтың 1990 жылы Өзбекстанда зерттеген туындысы. Тағы бірінің авторы белгісіз “Қысса-і Темур-Name”. Бұл Герат-Тургундудағы түрікмендердің қолында сақталған. Түркияда 2017 жылы Саваш Шахин тарапынан зерттелген. Шағатай тілімен жазылған тағы бір Темірнаманы Үчлер Булдук тарапынан 2005 жылы семпозиумда баяндама ретінде ұсынылған, мәтіні болса жарияланбаған. Әмір Темірдің атақты болуына, дүниені жаулап алуына байланысты көптеген шығармалар жазылып кеткен. Кейбір еңбектер парсы тілінде жазылып, шағатай тіліне аударылған.

Бұл шығармада Әмір Темірдің тегін Шыңғыс ханға апарып тірейді.

“[4 a] (2) el-қысса hiç kim қадір болмади (3) ammâ târihde ve tezkirede ve devletşâhиде beyân kılipdur (4) kim шеhr-i sebzde çingiz hânни neslidin uluқ ата baba- (5) -ları hân ve bik turgen emîr taғay bahâdur digen bar irди” (Sultanbekov, 2018: 42).

Шығармада Темірдің дүниеге келуін былай сипаттаған:

“[8 b] (6) el-қысса (7) Emîr Timür Köregen ve şâhib-қırân oşal кіçe tevellüd kıldılar (8) çehâr-şenbih tûni ша bân айыниң yigirme bişlençi küni (9) idi târihқа sekiz yüz yilda irди tâli' sereţân (10) âftâbdur burc-ı cedy ve delv idi her vaқtiki sereţân cedy (11) burcunda kilip u yıl ferzend şâhib-қırân peydâ bolur ol (12) sâ atde üç kimerse dūnyâ yüzige kildi evvel sekender-i (13) zū'l-қarneyn ikinçi hâzret-i muhammed muştafâ şallallâhu aleyhi ve sellem (14) üçinçi emîr timür şâhib-қırân her sekiz yüz yilda bir şâhib- (15) -қırân peydâ bolur irmiş va'llâhu a'lem” (Sultanbekov, 2018: 47).

Шығармада Әмір Темірдің ұрпақтары туралы дұға бөлімінен кейін айтылады. Әмір Темірдің анасының есімі Текине Бегімнің орнына Бегине Бегім деп жазған. (Şahin, 2017: 15). Әкесінің есімі де дәл солай Тұрағай емес Әмір Тағай ретінде берілген.

Мәтінде әрдайым *ал-қисса* сөзі қызылмен жазылған. Одан басқа қызылмен жазылған сөздер

мен сөз тіркестері де бар. Қызылмен жазылған сөздердің бір ерекшелігінің жоқ екендігін байқауға болады. Жазушы оқиғалардың бітіп бітпегендігін қызылмен ажыратты ма деп қарайтын болсақ жаңылысамыз. Қызыл сиямен жазу арқылы хикаялар бөлінбеген.

Нәтижелері мен талқылама.

“Asâr-ı Dâstân-ı Emîr Temür Köregen” қолжазбасында кездесетін тілдік ерекшеліктер:

Фонетикалық ерекшеліктер

Мәтінде жалпы түркі тілдеріне тән сегіз негізгі дауыстысы /a, e, ы, и, o, ө, ұ, ү/ қолданылған.

Дауысты дыбыстардың өзгеруі

/o/ > /y/ алмасуы

Араб әрпімен жазылған мәтіндерде /o/, /ø/, /y/, /ү/ бір әріппен дыбысталады, яғни elif /l/ vav /g/ -мен жазылған. Біз зерттеп жатқан шығармада дауысты дыбыстарды бір-бірінен ажырату үшін бірнеше мысалды қоспағанда қандай да харекет те жоқ. Шығармадағы сөздердегі дыбыстарды дұрыс айту үшін, ең алдымен өзбекшедегі сөздердің функциясы ескерілді.

uşbu, oşal.

/e/ > /ү/ алмасуы

Әртүрлі дыбыстық өзгерістерге байланысты, алғашқы буындағы /e/ > /ү/ өзгеруі.

eb > üy.

/o/ > /a/ алмасуы

uşol > oşal.

/ы/ > /y/ ve /и/ > /ү/ алмасуы

aқız- > aқuz-; aқuzdı, yetiş- > yetüş-; yetüşti, kildik > kildük.

/e/ > /и/ алмасуы

kel- > kil-; kildiler, keç > kiç, erte > irte, de- > di-; didi.

/y/ > /a/ алмасуы

tutuş- > tutaş-; tutaşıp, tolu > tola.

/ү/ > /e/ алмасуы

kötür- > köter-; köterip.

/ү/ > /и/ алмасуы

berü > beri, ilgerü > ilgeri.

Дауыссыздардың өзгеруі

«Asâr-ı Dâstân-ı Emîr Temür Köregen» қолжазба мәтінінде дауыссыздардың өзгеруін төмендегі мысалдардан көруге болады.

/б/ > /м/ өзгеруі

Мұрын дыбысының алдында тұрған кейбір сөз басындағы /б-/ дыбысының /м-/ дыбысына ауысқаны байқалады. Ежелгі түркі дәуірінен бері келе жатқан бұл өзгеріс біздің мәтінімізде де кездеседі.

ben > men, bin- > min-; mindürüp, bin > miñ.

Кейде мұрын дыбысы жоқ сөздерде де айтылған дауыссыздың алмасуы болатындығы байқалады.

biz > miz; yürür-miz, öltürür-miz, ötkerür-miz.

/п/ > /ф/ ve /б/ > /ф/ алмасуы

“Бұл шағатай тілінің маңызды дыбыстық ерекшеліктерінің бірі. Ерін дауыссыз /р/ дыбысы бірнеше жерде тіс-ерін /ф/ дауыссыз дыбысына ауысады” (Argunşah, 2014: 93).

topraq > tofraq, çobān > çōfān, çarp- > çaf-; çafmıř.

/б/ > /в/ алмасуы

Көне түрік тілінде -б-/в-, Қараханид, Хорезм кезеңдерінде -w-/w шағатай тілінде в болған (Eckmann, 2014). Біздің мәтінде де бұл ауысулар бар.

tebe > tive; tivege, sub > suv, abla- > avla-; avlağil.

/к/ > /ғ/ алмасуы

Сөз ішінде және сөз соңында байқалған бұл өзгеріс аз болса да байқалады.

evvelgi, burunğidin, karangu, mundağ.

-AFY > -Av өзгеруі

Бұл өзгерудің өте аз мысалдары бар:

biregü > birev; birevni, ikegü > ikev; ikevleri, küdegü > küyev; küyevge.

Сөздің соңында келген -AFY жалғауы қазақ тілінде де -Av түріне ауысқан. Бұл фонетикалық құбылысқа көптеген мысал келтіруге болады. *Bireu, ekeu, үшеу* т.б.

/б/ > /й/ өзгеруі

Бұл өзгерудің де көп мысалдары жоқ

eb > üy; üyidin.

/д/ > /й/ өзгеруі

Ескі түрік тіліндегі сөз ортасы /-д-/ және сөз соңындағы /-д/-лар көбіне /и/-ға ауысқан.

adağ > ayağ; ayaklarığa, kod- > қой-; қойды, ked- > кiy-; кiyip.

Дегенмен, ескі түрік тілінде түпнұсқасын сақтаған сөздер де бар.

bedük

Көне түрік тілінде /д/-дан пайда болған /й/ жіңішке сөздерде кейде /г/-ға ауысады. (Eckmann, 2014: 116).

idi > ige; igelik.

/к/ > /х/ алмасуы

/к/ дауыссызы да көбіне /х/-ға ауысқан.

oқsa- > oһsa-; oһsaydur, aқsam > aһsam, yaқıřı > yaһşı.

Ортақ түркі тілінде /б/ және /т/ дыбыстарының сөз басында сақталуы

/б/ және /т/ дыбыстары сөз басында көбінесе ешқандай өзгермеген, сақталған.

bardular, tağқа, tola, berdiler, turur.

Кейбір сөз басындағы /т/-лар д-ға ауысқан. *ti- > di-; didi.*

/н/ қосылуы

/н/ дауыссыз дыбысы негізінен шағатай тілінде және оның жалғасы болып табылатын өзбек және ұйғыр тілдерінде қолданылмайды. “Зат есімдерде +(с)ы түрінде қолданылған жіктік жалғауларынан кейін септік жалғаулары келсе, екі жалғаудың арасына /н/ дауыссызы қосылады. Бұл дыбыстың қосылуы тарихи шағатай тілі және өзбек, ұйғыр тілдерінен басқа түркі тілдері мен диалектілерінде кездеседі” (Başdaş, 2014: 147). Бірнеше мысалдарды қоспағанда, /н/ дауыссыз дыбысы мәтінде қолданылмаған.

/н/ дауыссыз дыбысы қолданылған мысалдар: *vaktlarında, maһkūmında, cāyında, başında, қаşında.*

Жасалу жолдары

Ілік септігі: -ның, -ны, -ың, -ы

Бұл септік зат есімнің басқа бір зат есімде байланысы бар екенін білдіретін септік. Бұл септік зат есімнің басқа бір зат есімде байланысы бар екенін және оның өзінен кейін келетін сөзге бағынатындығын көрсетеді. Зат есімде бұл септік кейде жалғаусыз, көп жағдайда жалғаумен болады (Ergin, 2013: 228).

Ілік септік жалғауы мәтінде көбінесе -ның және -ны болып, есімшелерге -ың, -ы болып жалғанады. Мәтімізде еріндік дауысты дыбыстар үшін тек бір сөз мысал бола алады: *мунуң 25a/4.*

Шағатай тілінде +н және +ны табыс септік жалғауы ілік септігінің орнына қолданылады (Argunşah, 2014: 123). Мәтіннен мысалдар:

emir timürniñ, yoқun һānimniñ, anasını қолında irdi, yoқun һānimni közi açıldı, öziñ ‘afv kıł, seniñ һaққında du ‘ā kıłgamı kildim.

Табыс септік жалғаулары: -ны, -н

Шағатай тілінде көп қолданылатын -ны жалғауы. Мәтімізде -ны, -н түрінде кездеседі.

sözni, alarnı, bōrilerni, afamızni.

3-жақ жекеше жіктік жалғауларынан кейін табыс септігі көбінесе +н түрінде келеді (Argunşah, 2014: 123).

barçasın, başın, libāsın.

Табыс септігінің мәтінде жалғаусыз жасырын қолданылған жерлері де бар

emir r tağay bahādur der-ğazab bolup yoқun һānimğa kılıç sogurdı kim başın derһāl tenidin cūdā kıłğay, ayaklarığa baş қоyup aydı.

Табыс септік жалғауы түрік тіліндегі зат есімнен етістік жасайтын (-мак(-mak) пен бірге де қолданылады.

meni küyevge bermekni ihtiyār kılsañız.

Барыс септік жалғауы: -ға, -а

Барыс септік жалғауы шағатай тілінде -ға, кейде түрік тіліндегідей -а түрінде кездеседі. Мәтінімізде көбіне -ға жалғауы қолданылады, жіктік жалғауынан кейін кейде -а жалғауының қолданылғаны байқалады.

bahādurğa, bār-gāhına, uruşқа, işке, қаşşāкке, alarға, miһқа.

Көмектес септік жалғаулары: -н, бірле / біле

Мәтіндегі *bile, bilen, birle, birlen* демеуліктер көмектес септігінің орнында жүр.

nā-mahremler bile, sizniң bile oynagen, oғlanlar bilen yetip kilip, buһārā leşkeri bilen, tün içi birle, leşkerim birle, tāziyāne birlen, bir top kişi birlen.

Тек -н жұрнағы қолданылатын мысалдар да бар.

ikevlen.

Белгісіз өткен шақ

-пДУр, -п туруп, -мЫш

Шағатай тілінде белгісіз өткен шақ жұрнақтарының үш түрі бар. Біздің мәтінімізде бұлардың екі түрі қолданылатыны анықталды. Біріншісі жалпы түрік тіліндегі -mIş белгісіз өткен шақ жұрнағы.

қаdi`m peyғamberler zamānıda beni` isrā`il dir irmişler, cem` bolup kilmişler, iki közi yine kör bolmuş, bir gārға kirmişler.

/-п/ үстеу-етістік жұрнағы осы жұрнақпен /тур-/ көмекші етістігінің осы шақ жалғауымен бірге белгілі өткен шақ жалғауы. /Тур-/ етістігінің осы шақ жұрнағы көбінесе түсіп, толықтырулар болған (Argunşah, 2014: 165). Біздің мәтінде /-ПДУр/ және /-п туруп/ формаларының қолданудың мысалдары.

bu sā`at māverāu`n-nehr vilāyetide bir şahib-kırān peydā boluptur, devlet müyesser bolupdur, zebāni yād kılip turur, taһmi`nen yetmiş iki mübtedi` birle tenhā özi uruş kılip turur.

Осы шақ

-АдУр

Харезм кезеңінде кездесетін және қыпшақ тілінде де жалғасатын -А мен tur- көмекші етістігі және қазіргі шақ болатын turur-мен жасалған осы шақ жалғауы шағатай тілінде кең қолданылады (Argunşah, 2014: 168). Бірақ біздің мәтінімізде -А turur формасы -АдУр түрінде кездеседі. Мысалдар:

`arз ü niyāz aytadur, nā-gāh bāzār içre bir kalender cende-i pūş u mest-i bi`-hūş belend-āvāz kıladur.

Осы шақтың болымсыз түрі -мАйдУр жұрнағы арқылы жасалады. Мәтінімізде тек

үшінші жақтағы жіктік жалғауымен мысалдар кездескен.

`ādet-i mükennā budur kim her kişi be-şilāһ barsa mu`cize anda tābiş bermeydür.

Келер шақ

-ғай

Шағатай тіліндегідей келер шақтың жұрнағы, етістіктің түбіріне -ғай жұрнақтарынан кейін жіктік жалғаулар арқылы жасалады.

ol şahrā türkniң oғlıға seni bergey-men; hemme mü`minlerni rāstlarnı қаатарında eyleғay-sen; yoқun һānim aғasıғe aydı ne bolғay kim; nāşır һüsrevniң üstige bargıl kim inşā`allāһ zafer tapғay-sizler; alıp di- vārға urғaylar.

Келер шақтың болымсыздық формасы -ма +ғай + жіктік жалғауы түрінде кездеседі. Мәтінде тек бір мысал табылды.

қāriқа zehr-i melāl bolмағay.

Қорытынды және тұжырымдама

Түркітануда шағатайша деген терминмен белгілі түрік тілінің кезеңі – XV ғасырдың басынан бастап XX ғасырдың басына дейін Орта Азияда Каспий теңізінің шығысында өмір сүрген барлық түркі халықтары тарапынан қолданылған әдеби тіл. Бұл әдеби тілді ғалымдар өздерінің еңбектерінде әр түрлі кезеңдерге бөліп қарастырған.

Қазақстанда көптеген еңбектердің шағатай тілінде жазылғаны белгілі болғанымен, олардың толық каталогы жасалмаған. Араб әрпімен жазылған еңбектердің каталогы жасалмағандықтан кітапханалардың қолжазба қорындағы көптеген еңбектердің бар екені білінбейді. Осылардың бірі “Āşar-ı Dāstān-ı Emir Temür Köregen” қолжазба мәтіні. Бұл еңбек жайында бүгінге дейін қандай да бір зерттеу жасалынбаған және бар екендігі де белгісіз. Аталған қолжазбалар толықтай зерттелінетін болса Әмір Темірдің туылуы, ер жетуі, жорықтары, соғыс стратегиялары және т.б. туралы мәліметтер алуға болады. Бір жағынан шағатай тілі мен қазақ тілі арасындағы тілдік ерекшеліктерді ажыратуда да тиетін еңбегі мол.

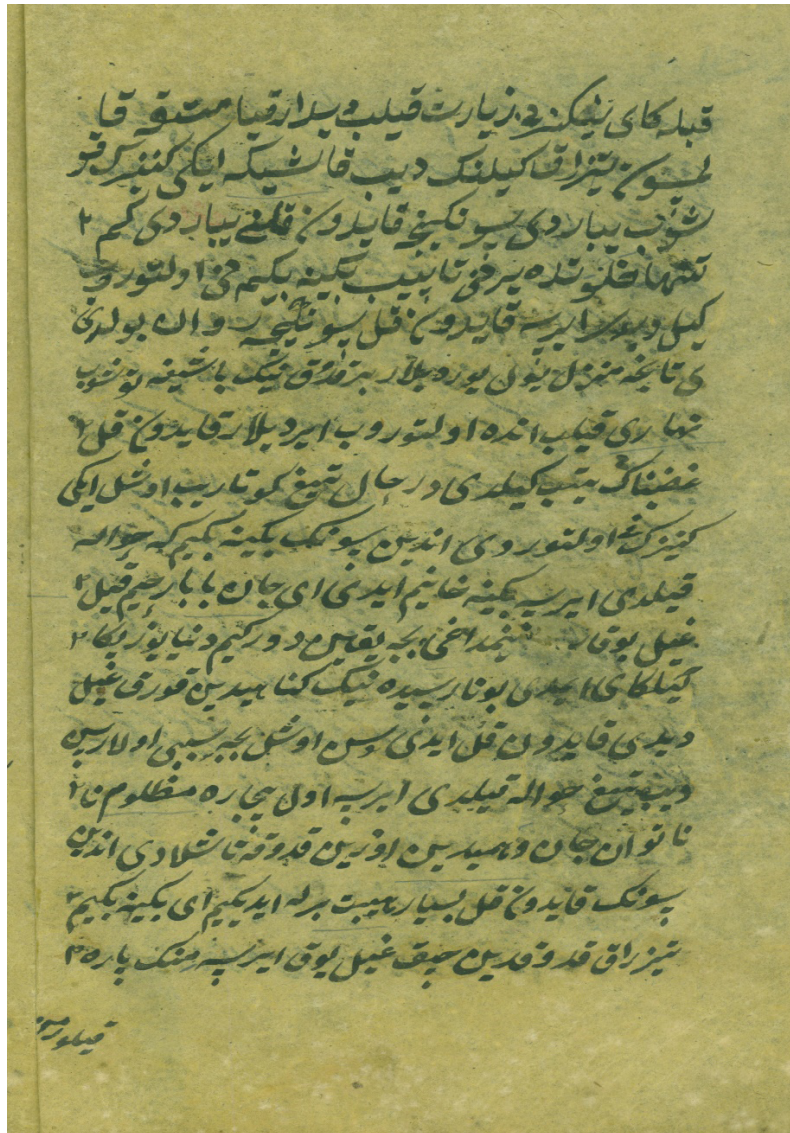
Араб әріптерімен жазылған мәтіндерді транскрипциялау әлі күнге дейін біркелкілік көрсетпей келеді. Сол себепті шағатайша мәтіндер латын әрпімен транскрипциялап беріліп отыр.

Мазмұны мен тілдік ерекшеліктері жағынан кейбір басқа Темірнамаларға ұқсас бұл шығарманың да өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл болса Темірнаманың басқа да Темірнамалармен бір жерден сусындығанын

болжауға болады. Қорыта келе шығарманың классикалық кезеңге жататынын айтуға болады. Ж. Экманның шағатай тілінің кезеңдері Бұнымен қоса Қыпшақ, Қарлұқ, Оғыз тілінің де бойынша тіл ерекшеліктері жағынан кейінгі ерекшеліктері кездеседі.

Әдебиеттер

- Aka, İsmail (2012), *Timur ve Devleti* [Timur and his State], Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akar, Ali, (2010), *Türk Dili Tarihi* [History of Turkish language], Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Argunşah, Mustafa, (2014), *Çağatay Türkçesi* [Chagatai Turkish], Kesit Yayınları, İstanbul.
- Başdaş, Cahit, (2014), *Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik eki ve Zamir n'si* [The third person possessive suffix and pronominal /n/ in turkish], *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Winter I, Number: 30, p. 147-161.
- Bulduk, Üçler, (2015), *Timur hakkında Bilinmeyen Bir Timurname* [An unknown Timur-name about Amir Timur], *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Reşat Genç Özel Sayısı I, Temmuz 2009, cilt 29, 480-487. s.*
- Eckmann, János, (Çeviren Günay Karaağaç), (2017), *Çağatayca El Kitabı* [Chagatay Manual], Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eckmann, János, (Yayıma Hazırlayan O. F. Sertkaya), (2014), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar* [Research on Harezmi, Kipchak and Chagatay Turkish], Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem, (2008), *Türk Dil Bilgisi* [Turkish Grammar], Bayrak, Basım / Yayım / Tanıtım, İstanbul.
- Kik, Ayşe, (2014), *Zafer-nâme-i Emir Temür* [Zafer-name-i Emir Timur], Muhammed Ali Bin Derviş Ali-Yi Buharî (İnceleme-Metin-Dizin), Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Nizâmeddîn-i Şâmî, *Zafer-nâme* (nşr. F. Tauer), Prague 1937, I; *a.e.* (trc. Necati Lugal) [Zafername], (1949), Ankara.
- Oral, Tanju, (1991), *Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name* [Zafer-name-i Emir Timur: Tercüme-i Zafer-name], Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Равшанов, Паян, (1990), *Темурнома* [Temurnoma], Чолпан, Ташкент.
- Sultanbekov, Kutlugzhon, (2018), *Āşār-ı Dāstān-ı Emīr Timūr Küregen* [Āşār-ı Dāstān-ı Emīr Timur Küregen] (Dil Özellikleri – Metin – Dizin), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Şahin, Savaş (2017), *Kıssa-i Temur-Nâme* [Timur's story], Palet Yayınları, Konya.
- Tütmez, Kübra, (2019), *Timurlu Devleti Tarihine Dair Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* [A Bibliographic survey of Turkish historiography on the history of Timurid State], *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 136-163.
- Yaşar Yücel, “Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar” [Studies on the History of Timur], *a.e.*, XL/158 (1976), s. 249-285; XLII/166 (1978), s. 239-299.

1-сурет. Темірнама қолжазба мәтінінің түпнұсқасы

Шағатай тілінде жазылған Темірнаманың транскрипциясы

(1) kible-gāhūznı ziyāret kılıp didār-ı kıyāmetğa qa- (2) -lmasun tizraq kiliñ dip qaşıge iki kenīzek ko- (3) -şup yiberdi soñınça qaydun qulnı yiberdi kim (4) tenhā halvetde yerni tapıp begine begimni öltürüp (5) kil didi irse qaydun qul soñınça revān boldı (6) tā neçe menzil yol yürdiler bir quduqñın başığa tüşüp (7) nehārı kılıp anda oturup irdiler qaydun qul (8) ğazab-nāk yetip kildi derhal tığ köterip oşal iki (9) kenīzekni öltürdi andın soñ begine begimge havāle (10) kıldı irse begine hānım aydı ey cān baba rahīm kıl- (11) -ğıl bu qarnımdağı beççe yaqındur kim dūnyā yüzige (12) kilgey imdi bu nā-resīdeniñ günāhıdın qorqıl (13) didi qaydun qul aydı sen oşal beççe sebebi[din] öler-sen (14) dip tığ havāle kıldı irse ol bī-çäre-i mazlūm-ı (15) nā-tüvān cān vehmidin özin quduqқа taşladı andın (16) soñ qaydun qul bisyār heybet birle aydı kim ey begine begim (17) tizraq quduqdın çıqıl yok irse miñ päre